

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ НАРОДНЕ ДЖЕРЕЛО

У літературі останніх років дедалі впевненіше лунає голос, який визначає мову фольклору як першу ланку в ланцюгу різновидів літературної мови. Ця думка сама по собі заперечень не викликає, але ставити крапку в наведенні нових доказів тут поки що рано.

Спробуємо розібрати співвідношення індивідуально-авторського і власне народного в опозиції мова Т. Г. Шевченка — народнорозмовна мова Звенигородщини.

Почнемо, звичайно, з фонетики. Насамперед треба зважити на те, що мовна територія Звенигородщини поділяється на дві частини: лівобережжя і правобережжя річки Гнилого Тікичу. Якщо східна її частина, лівобережжя, тяжіє до мови Уманщини і взагалі до наддніпрянського діалектного масиву, то західна, правобережна, становить безпосереднє продовження подільського говору.

А. Кримський уважав, що причина тут у тому, що на правобережжя Гнилого Тікичу Потоцькі селили своїх подільських підданих. Можливо, це й так, але коли глянути на сучасні діалектологічні карти (див.: Атлас укр. мови. — К., Наук, думка, 1984. — Т. 1, далі — АУМ), то виразно видно, що наступ подільських говорів на наддніпрянські давно вже перекинувся через Гнилий Тікич, особливо в його південній частині Сюди потрапив уже протетичний (г), який запанував по лінії Вербівка — Княжа — Капустине — Суха Калигірка — Надлак; дедалі більше простору завойовує твердий (р) (*пора́док, гара́чий, зора́*); весь південь, до нижньої течії Росі, заповнили форми дієслів 1-ї ос. II дієвідміни, в яких кореневі (д), (т), (з), (с) не чергуються з (дж), (шч), (ж), (ш) (*ходю́, ну́стю, во́зю, но́сю*). Але якимось дивним чином усе це обминає безпосередню батьківщину Т. Шевченка — с. Кирилівку, або, як пише сам поет, *Керелівку*. І з заходу, і зі сходу до неї накочуються хвилі то протетичного (г), то (г) вибухового в окремих словах (*Гвалт, гудзики, гила, ґрунт, гречний, торсетка, до Гмитра*), то закінчення **-ів** у родовому відмінку множини іменників I відміни, то форма *теї* від займенника *та*, але тут же ці хвилі й відкочуються.

Серед характерних фонетичних рис, властивих Звенигородщині, можна відзначити майже повний збіг (е) та (и), що виявляється в їх природній взаємозаміні: *сило Колодесте, посирид сила, куткаме, вечиром, не жева ні мертва* (див.: *Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. 1. Побутово-фольклорні тексти. К., 1928.*— далі К. Зв.). У східній, правобережній, частині Звенигородщини ця риса також простежується, але все ж етимологічні (е) та (и) уживаються тут послідовніше: *селяни, через, винен, пригоди, бешкет*, хоч є і *Керелівка, бачете-бачити* тощо.

І на лівобережжі, і на правобережжі Гнилого Тікичу (ч) досить послідовно переходить у деяких позиціях в (ш): *як пошне, смашиного, до корими*; тому й на місці (шч) нерідко лишається тільки (ш): *шо, шоб, дешо*. За свідченням В. Доманицького (Критичний розслід над текстом «Кобзаря». К., 1907), Т. Шевченко в рукописах аж до 1857 р. ніколи не писав *що, Польща*, а тільки *шо, Польша*.

На правобережжі не визначилося певне ставлення до вставного (л) після губних на місці (ј): приймається вимова *здоров'я*, хоч частіше все ж чуємо *доброго здоровлячка, деревляна, соломляна хата, одеревлянів* і навіть *короваль* (поряд із *коровай*). На безпосередній батьківщині Т. Шевченка форми типу *здоровля* не заперечуються, але перевага віддається формі *здоров'я*.

Не встановилася місцева вимовна норма і щодо вживання приставного (г) в словах, що починаються голосним звуком. Правда, по правий бік Тікичу кажуть, не задумуючись, *горе́* (= оре), *горенда, гиначе, гаршинів, у гоборі, гочерет, гискрить* (= іскрить) та навіть *гордань* (ордань < йордань), *гоїрків* (= огірків), а по лівий — поряд з *гобідати* й *Гомелько* чується й *обідати* та *Омелько*.

Єднає обидва береги Гнилого Тікичу напівтверде (л) перед наступним приголосним: *здебішого, побіше, сілскі, вішалника, завбілики, біли, осталні, даліше, хлібосолні*. Дуже виразно їх розділяє тверде (р) на правому березі (*прямо, варать, говорить, вечера, снараддя*,

ра́дна, кручок, гара́че) і м'яке (р') на лівому (*віря́ть, бу́рякового, зоря́*).

У народних піснях ці фонетичні особливості обох частин Звенигородщини виявляються дуже рідко. Звичайно віддається перевага тому варіантові вимови, який єднає діалекти, напр.:

У нашої Потоцької
Шовкові онучі
(К. Зв., 142);
На Ордані тихо
вода стояла
(К. Зв., 222);
Од села до села
Ряба жаба лізла
(К. Зв., 406).

Фольклорну традицію нівеляції локальних фонетичних особливостей переймає Т. Шевченко. В його поезії немає ні твердого (р), ні м'якого (р') (*гряд < град*), ні вставного (л), ні (к) замість (т) (*кісто < тісто*). Але він не уникає (о) в новозакритих складах (*сльоз, радість, невольник*), в його творах *тойді* переважає над *тоді*, відповідно до місцевої вимови він пише *зіма*, а не *зима*. Оскільки Кирилівку обминуло (г), не користується ним і Т. Шевченко. Але цікаво, що в нього помічається змішування **к** з **г**, а одного разу в автографі стоїть *голега* замість *колега* (К. Зв., с. 24).

Морфологічні особливості у мові право- й лівобережної Звенигородщини різняться мало чим, хоч і представлені численними варіантами. Так, і на правобережжі, і на лівобережжі відзначені такі варіантні форми, як енклітична *на ню* (знах. одн. від займенника *вона*), скорочені *свеї, теї, свею, тею* (відповідно род. і орудн. одн. від займенників *своя і та*), як форми орудн. відм. одн. іменників І відміни м'якої групи на **-ою** (*зимльою, кутьою, під клуньою*), як поширення закінчення **-ів** у род. мн. з II відміни іменників на I (*сокірив, вулиців, вечерів*) поряд з уживанням традиційних форм з нульовим закінченням (*сокір, вулиць, вечер*), як відсутність чергування приголосних перед закінченням 1-ї ос. одн. у дієсловах II дієвідміни (*ходю́, носю́, про́сю, розпустю́, трусю́ся, чі́стю*), а також перед закінченнями 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн. у дієсловах I дієвідміни (*вимі́сюю — вимі́сюють, заку́сюю — заку́сюють, вима́стюю — вима́стюють*). На окрему увагу заслуговують варіантні форми 3-ї ос. мн. від дієслова *хотіти*: у східній частині їх три (*хтя́ть, хотя́ть і хочуть*), у західній — дві (*хтя́ть і хочуть*). В обох діалектних групах форми інфінітива на **-ти** вільно чергуються з формою на **-ть**.

Особливістю морфології правобережжя Гнилого Тікичу є вплив форм твердої деклінації на м'яку й мішану, що особливо виявляється в дав. і орудн. відм. одн. іменників II відміни (*Миколайові, зятьові, калачові; хмельом, сівачом*, хоч є і *ножеві, і гноєм*); чіткіше, ніж на лівобережжі, тут простежується вплив I відміни на III в орудн. одн. (*ма́тірою, ше́рстею*) і II відміни на III в род. мн. (*печів, осів, болізнів*).

Чи використовуються ці оказіональні форми в фольклорі? Використовуються тільки ті, що властиві обом діалектним різновидам. Так, вільно вживаються форми інфінітива на **-ти** і на **-ть**:

Пішла мати на лан *жати*,
А дочка з косою
(К. Зв., 142);
Було *збирать* всю родиноньку
Дивитися на дитиночку
(К. Зв., 122).

Не відмовляється фольклор від поширеної на великому мовному просторі форми 3-ї ос. одн. дієслів I дієвідміни без кінцевого **-є**:

Король — пишнее дитя
На ніжечку *наступа*,

Червоний чобот *покаля*
(ФЗМВ¹, 67).
Дунай-море *не прийма,*
До берега *прибива*
(ФЗМВ, 67);

не відкидає він і тих форм II дієвідміни, що виникли під впливом функціонально тотожних форм I дієвідміни:

...на поповій *глазні*
Чорт парубків *бразне*
(ФЗМВ, 83).

Рідше трапляються випадки введення в народну пісню форм м'якої і мішаної груп іменників I та II відмін, що виникли під впливом твердої групи:

З ким ти, дівочко, стояла? —
Під зеленою *грушою*
З тобою, козаче, з *душою*
(ФЗМВ, 87).

Що ж до інших місцевих особливостей, то їх, видно, народна поетична свідомість заперечує. А є й такі форми слів, кількість яких у піснях спеціально нагнітається. Це і здрібнілі іменники та прикметники, і повні й короткі форми прикметників:

Подай мені *рученьку*, хоча і *обі*,
Я ж тебе, *серденько*, пригорну к собі
(ФЗМВ, 179);

А у тої далекої воли *поздыхають*
А у сеї *близенької* брови не *злинають*
(ФЗМВ, 185);

Одна гора *високая*, а друга *низька*,
Одна мила *далекая*, а друга *близька*
(ФЗМВ, 186);

Золоте *пір'я* — на *золот* перстень
(ФЗМВ, 91);

— Отпусти ж мене, *сиз* селезню,
Да на *синє* море *поплавати*
(ФЗМВ, 96);

Пусти мене, *мати*, в *вишнев* сад *гуляти*
(ФЗМВ, 175).

Отже, з одного боку, народна поезія відмовляється від вузьколокальних форм, особливо тих, що виникли внаслідок накладання однієї моделі на іншу, а з другого — в ній простежується культивування, підтримання в активному стані традиційних варіантних форм що втрачені в побутовому мовленні.

Цю особливість поетичної морфології і поетичного словотвору Т. Шевченко перейняв повністю. Не тільки в його поезії, але навіть і в листах до близьких друзів не знайдемо ні популярних на Звенигородщині форм типу *ходю*, *просю*, *закусюють*, ні сплутування відмінкових форм іменників I, II і III відмін; він досить послідовно вживає закінчення -єю в орудн. відм. одн. іменників м'якої і мішаної груп I відміни (*клуною*, *зорею/зорьою*, *землею*, *душею/душою*) та в дав. і орудн. відм. одн. іменників м'якої і мішаної груп II відміни (*зятем*, *ножем/ножом*, *гноєм*, *дощем*). Широко користується він і спеціально фольклорними словотвірними і морфологічними формами:

Місяченьку!.. Світи довше в чистім полі
(1, 5)²;

¹ ФЗМВ — Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — К.: Наук. думка, 1983.

² Приклади наводяться за вид.: *Тарас Шевченко*. Повне збір. творів: У 10 т. 2 доповн. і виправл. вид. К.: Вид-во АН УРСР, 1949-1963.

Схопилися білесенькі
І в ліс полетіли
І в купочці на дубочку
Ночувати сіли
(1, 297);

Доле! Доле!
Моя ти *співана* воле!
(2, 90);

Ой чого ти почорніло
Зелене поле
(2, 135);

Коли не *жив* чорнобровий,
Зроби, моя пташко!
Щоб додому не вернулась...
(1, 51).

Чи не найскладніша справа із відображенням у поезії Т. Шевченка народнорозмовного і фольклорного синтаксису. Ці два різновиди єднає, так би мовити, ситуативна нерозчленованість, пор.:

Ой вийду я на улицю, аж улиця тісна,
Сидить моя женишина гордая та пишна
(ФЗМВ, 180).

Ні співакові, ні слухачам не треба спеціально пояснювати, що між першим й третім реченням існує умовно-часовий зв'язок, а другого речення — *аж улиця тісна* — могло б і не бути, але тоді втратилася б образність: вулиця здається дівчині тісною тому, що на ній сидить її «гордая та пишна женишина».

Ситуативно-синтаксична нерозчленованість усувається, якщо окремі предикативні групи пов'язувати між собою відповідними сполучниками, але тоді зникає безпосередність сприйняття:

Я була дома, [але] боялася вийти, [бо]
Судять же нас воріженьки,
ще й будуть судити
(ФЗМВ, 206).

Наявність такого синтаксичного синкретизму, в якому в зародку перебувають і сурядність, і підрядність, зовсім не означає, що народнорозмовний і фольклорний синтаксис не мають засобів вираження сурядних і підрядних зв'язків: у ньому передаються всі ті відношення, які представлені в синтаксисі розвинутої літературної мови, але засоби цієї передачі часто економляться, уодноманітнюються. Наприклад, сполучником *що* виражаються відношення

о з н а ч а л ь н о с т і:

Чи не того ж то коничок ірже, *що* я вірно кохаю
(ФЗМВ, 179);

д о д а т к о в о с т і:

Чую я серед людей,
Що мій милий не повернеться
(ФЗМВ, 179);

п р и ч и н н о с т і:

— Тим я її не займаю, *що* сватати маю
(ФЗМВ, 196);

н а с л і д к о в о с т і:

Гирод велми засмутився,
Що Христос-цар народився
(К. Зв., 206).

Звичайно, в поезії Т. Шевченка якщо і є елементи синтаксичного синкретизму, то вони належать до винятків: виступають переважно тоді, коли у твір повністю переноситься певний фольклорний компонент; таким є наприклад, взяте з русального вірування заклинання, введене в «Причинну». Пор.:

Не мий ноги об ногу,
Не сій муки над діжу,
Ух, ух,
Солом'яний дух, дух!
Мене мати уродила,
Нехрещену положила

(ФЗМВ, 98),

Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
«Ух! Ух!»
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила

(1, 5).

Проте, на відміну від народнорозмовного, у фольклорному синтаксисі є свої специфічні фігури, які Т. Шевченко використовує повністю. Одна з них — це дієприслівники, які завершують собою зворот, пор.: Ой заржи, заржи, вороний коню, під круту гору *йдучи* (ФЗМВ, 179) — Заговорили щось погане За гробом люди *ідучи* (2, 451). Далі треба відзначити вживання сполучника та не в значенні приєднувального, а як такого, що єднає два і більше сурядних присудків: Наберу я хмелю повну жменю *Та* посію над водою (ФЗМВ, 185) — На розпутті кобзар сидить *та* на кобзі грає (1, 63). Одна з виразних фольклорних ознак — повтор: Козак звичай знає, він рано *вставав*, Та він рано *вставав*, ярмо накладає (ФЗМВ, 197) — І про неї добрим людям Кобзарі *співають*, Все *співають*, як діялось (1, 22). Нарешті, однією з ознак фольклорного синтаксису є складнопідрядні речення, в яких головне завершує конструкцію: Кого люблю усім серцем, *повік не забуду* (ФЗМВ, 199); А як будеш двох любити, *Буде тебе бог судити* (187); Як заїдеш ти за гору, *я тебе забуду* (215). Т. Шевченко переймає цю конструкцію:

Бо хто матір забуває, *Того бог карає*
(1, 335).

Нарешті, про лексику. Поки не буде регіонального словника Звенигородщини — а укласти його обов'язково треба! — важко говорити про народно-діалектну підоснову Шевченкового лексикону. Що словник Кобзаря значно об'ємніший за неї, у цьому, звичайно, ніхто не сумнівається, але ж цікаво хоча б побіжно зіставити назви природних явищ та реалій у мові сучасного села Шевченкового (колишньої Кирилівки) і в мові народного співця України.

Як і в літературній мові, у кожному територіальному діалекті існують слова-синоніми. Відчувається, що Т. Шевченко віддає перевагу тим із них, які мають не вузьколокальне поширення, а характерні для великих діалектних масивів. Так, з уживаних на Звенигородщині *селезень*, *качур*, *селех*, *селек* (АУМ, № 322) він відбирає *качур*; із ряду *шуліка*, *кобець*, *кібець*, *яструб* (№ 323) вибирає перше слово; з дублетів *кладовище*, *цвинтар*, *гробки*, *могилки* відкидає два останні слова; він користується словом *повітка*, жодного разу не вживши слова *хлів*; не вдається він і до слова *вивід*, поширеного в мові кирилівчан, віддаючи перевагу етимологічно прозорому *димар*; він нехтує поширеними в Кирилівці словами *молнія* і *монія*, а використовує загальноукраїнське *блискавка*:

Грім гогоче, а *блискавка*
Хмару роздирає
(1, 113).

Отже, народнорозмовна основа мови Т. Шевченка виступає досить виразно на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному й лексичному. І разом з тим кожен з цих рівнів засвідчує орієнтацію поета на первісне образно-художнє нормування мови в фольклорі і на свідомий відбір слів і форм відповідно до їх територіальної поширеності.